

11. Мендрул О.Г. Індикатори фінансового стану вітчизняних промислових підприємств / О.Г. Мендрул // Державний інформ. бюл. про приватизацію. – 2000. – №11. – С.75-79.
12. EBITDA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/EBITDA>.
13. Про затвердження Порядку державної реєстрації прав на нерухоме майно та їх обтяжень і Порядку надання інформації з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2013 року № 868 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 2013. – 2014.
14. Про оцінку земель: Закон України від 11 груд. 2003 року № 1378-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 2003 – 2014.
15. Про Інструкцію по інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів і документів та розрахунків: наказ Міністерства фінансів України від 11 серп. 1994 року № 69 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 1997 – 2014.
16. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07 лип. 2011 року № 3613-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 2011 – 2014.
17. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2012 року № 1051 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 2012 – 2014.
18. Про оцінку майна, майнових прав і професійну оцінку діяльності в Україні: Закон України від 12 лип. 2001 року № 2658-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Ліга: еліт Закон Copyright: ІАЦ «Ліга». – 2001. – 2014.
19. Жук В.Н. Основы институциональной теории бухгалтерского учета [Текст]: моногр. / В.Н. Жук. – К.: «Аграрна наука», 2013. – 408 с.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2014 р.

*

УДК 330.111.62

*Р.В. ЗАЯЦЬ, аспірант**

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Теоретичні аспекти еволюції відносин власності

Постановка проблеми. Поняття власності та похідні від нього економічні категорії здавна викликали гострі наукові й політичні дискусії. Прихильники різних напрямів суспільного розвитку часто відстоюють діаметрально протилежні позиції щодо власності – від необхідності беззаперечного гарантування права приватної власності до повної відмови від неї.

Враховуючи, що наразі українські суспільні інституції ще тільки трансформуються у напрямі ринкових засад функціонування економіки, вивчення теоретичних основ еволюції відносин власності є необхідною передумовою такої трансформації та фактором поширення в українському суспільстві світоглядних основ економічної свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ХХ та на початку ХХІ століть найбільший вклад у вивчення відносин власності

внесли Л. Мізес, Ф. Хайек, А. Алчіан, Г. Демсец, Р. Коуз, Е. де Сото, Т. Бетелл, Т. Еггертсон, Р. Нельсон, П. Сорокін, Л. Петражицький, інші західні й вітчизняні вчені [3, 4, 11, 17, 18, 22-26, 28-30].

Їхні роботи ґрунтуються на інтелектуальному спадку багатьох століть – від філософів древнього світу до досліджень безпосередніх попередників стосовно суті та змісту власності [2, 9, 10, 13, 15, 16, 19-21, 27].

Проблемні аспекти еволюції відносин власності висвітлені також у роботах українських економістів А. Гальчинського, П. Гайдуцького, А. Гриценка, І. Лазні, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, О. Онищенко, П. Саблука, М. Федорова, В. Юрчишина й багатьох інших науковців, які досліджували напрями трансформації вітчизняної економіки до ринкових відносин [1, 6-8, 12, 14].

Разом із тим, нерозв'язаними залишаються ряд теоретичних проблем стосовно того, як і за яких умов відносини власності забезпечують порівняно вищий рівень розвитку продуктивних сил, вищу продуктивність по-

* Науковий керівник – М.Й. Малік, доктор економічних наук, професор, академік НААН.
© Р.В. Заяць, 2015

еднання і використання виробничих ресурсів.

Мета статті – висвітлення та узагальнення положень економічної теорії щодо сучасного напрямку еволюції відносин власності як інституціональної бази розвитку суспільно-економічних відносин, у тому числі в аграрному секторі економіки України.

Виклад основних результатів дослідження. Сутність і зміст власності були предметом наукових досліджень ще в античні часи. Філософи древньої Греції намагалися розкрити взаємозв'язок власності з господарськими й правовими відносинами. Слід зауважити, що тоді відносини власності розглядалися, насамперед, щодо сільськогосподарства як провідної галузі економіки, а також сільськогосподарських земель і робочої сили як головних складових її ресурсного потенціалу.

Наприклад, Ксенофонт розглядав господарство як комплекс корисних речей, які люди використовують у процесі життєдіяльності, а найбільш достойним та вигідним заняттям вважав землеробство. У своєму творі «Про доходи» він пропонував передачу у власність «достойним людям» не використовуваних земельних ділянок із метою підвищення добробуту громадян і збільшення доходів держави. Вочевидь філософ визнавав необхідність приватної власності (зокрема на землю), а її забезпечення – необхідною умовою процвітання землеробства [9, с. 343-357].

У свою чергу Платон визнавав лише державну власність, а приватну – вважав джерелом майнових суперечок та неспокою в суспільстві. За Платоном, власність на землю повинна повністю належати державі і передаватись у спадок землеробам-рабовласникам. Таким чином, у перекладі на сучасну термінологію Платон вважав недоцільним існування вільного ринку і відводив державі домінуючу (керівну) роль у житті суспільства [19, с. 186-187, 241, 331].

Аристотель піддав критиці твердження Платона щодо недоцільності приватної власності (зокрема, на землю), вважаючи її необхідною умовою та першоджерелом існування господарства. Намагаючись змоделювати найбільш раціональну організацію зем-

леробства, філософ дійшов такого висновку, що приватна власність є найефективнішою, оскільки спонукає власника докладати зусиль заради свого ж благополуччя і мінімізує взаємні докори та нарікання між людьми. Натомість, колективна власність породжує ситуацію, коли менш старанні співвласники претендують на рівну частку врожаю [2]. Пізніше в економічній теорії описане Аристотелем явище дістане назву «проблема безбілетника» й буде визнане одним із найбільших недоліків колективного способу господарювання.

Філософ зазначав, що у демократичній державі «правитель мусить слідкувати, щоб громадяни, які володіють власністю, не піддавались жодним несправедливостям чи образам». Тобто, недоторканість власності він вважав необхідною передумовою справедливого суспільного устрою.

Аристотель уперше пов'язав відносини власності з «домогосподарством» і «примноженням багатства». Відтак одним із головних світоглядних його досягнень щодо відносин власності вважають встановлення взаємозв'язку між її економічним змістом та правовою формою.

Подальший історичний розвиток економічних відносин супроводжувався визнанням приватної власності у рамках теорії «природного права», головними положеннями якої були свобода особистості й невід'ємне право кожної людини на власність.

Зокрема, Дж. Локк у своїй роботі «Два трактати про правління» обґрунтував, що власність виникає тоді, коли речі (предмети), створені природою, людина поєднує зі своєю працею, тобто з тим, що належить тільки їй [13, с. 276-291]. Слід зауважити, що трудова теорія привласнення Дж. Локка вразлива в частині економічних реалій – вона не пояснює суттєву нерівномірність розподілу ресурсів, уособлених в об'єктах власності.

Разом із тим вона стала філософським підґрунтям основоположника класичної політекономії А. Сміта, який вбачав у приватній власності основу природного порядку і вважав, що «священне та недоторкане право власності – це право на власну працю, оскільки праця є джерелом будь-якої власності

взагалі». Він зазначав, що кожен власник має право вільно розпоряджатися свої майном і працею, а економічною системою, в якій найповніше реалізуються ці права, називав ринкову економіку [21, с. 104].

Фізіократи, яким А. Сміт опонував у частині природи вартості, також вважали власність невід'ємною складовою природних прав людини. Зокрема, Ф. Кене наполягав, що, являючи собою основний фундамент економічного ладу суспільства, власність над нерухомими й рухомими багатствами має бути гарантована їх законним власникам [10, с. 408].

Опоненти приватної власності критикували ідеї її «природного» походження та, відповідно, недоторканості. Теоретики комунізму і утопічного соціалізму виступали не тільки проти приватної власності, а й проти привласнення взагалі. Одним із головних недоліків капіталізму вони вважали те, що встановлення юридичної рівноправності між людьми не звільнило їх від економічної залежності – бо на фоні правової рівності (декларативної з погляду соціалістів) відбувається концентрація прав власності та відповідний нерівномірний розподіл ресурсів життєзабезпечення.

Зокрема, французький соціаліст П. Прудон виступав за збереження виключно приватної власності дрібного виробника, яка, на його думку, ґрунтується на трудових доходах. Він вважав, що велика приватна власність сприяє нетрудовим доходам, а тому є «крадіжкою» [20, с. 6-202].

Що стосується марксистської теорії, то одним із головних своїх завдань вона вважала подолання суспільної нерівності на основі ліквідації приватної власності, усупільнення засобів виробництва, його планування й регулювання. Юридичними складовими колективної власності мали залишитися тільки володіння і користування. Товарно-грошовий обмін мав бути замінений «прямим присвоєнням»: колектив присвоює предмети, необхідні для розширення суспільного виробництва, а індивід – предмети, необхідні для особистого споживання [15, с. 418-459].

При цьому К. Маркс та Ф. Енгельс підкреслювали еволюційне походження влас-

ності. Найповніше марксистське трактування еволюції відносин власності представлено у роботі Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [27].

Наголос на еволюції означав, що в частині формування відносин власності основоположники марксизму солідарні (щоправда з протилежними соціально-політичними висновками) з теорією суспільних інституцій австрійської школи економічної теорії, методологічні основи якої заклав К. Менгер. У своїй світоглядній роботі «Дослідження про методи соціальних наук» (додаток VIII) він підкреслив «органічне» (тобто, еволюційне) походження права, що дає підстави як для збереження перевірених часом норм, так і для їх розвитку через механізми законодавства [16, с. 479-492]. Теорія К. Менгера щодо еволюції суспільних інституцій випередила дослідження відносин власності представниками самої «австрійської школи» (насамперед, Л. Мізесом та Ф. Хайеком) [17, 25, 30].

Це стосується також представників «нovoї інституціональної економічної теорії», яка зосереджується на економічному впливі й наслідках правових норм і відносин власності. Її основоположниками вважаються Р. Коуз, А. Алчіан та Г. Демсец, роботи яких спрямовані на виявлення взаємозв'язків відносин власності, підприємницької діяльності й економічної ефективності її організаційно-правових форм [3, 11, 28, 29].

Головне положення економічної теорії власності, яке підтримують представники усіх шкіл, полягає в тому, що її виникнення є наслідком зростаючої в процесі суспільного розвитку дефіцитності окремих економічних благ. Без обмеженої кількості (та відповідної цінності) ресурсів життєзабезпечення власність не має соціально-економічного сенсу.

Результатом розвитку суспільства є те, що більшість економічних благ можуть бути використані різними способами, а їхня корисність має для індивідів суб'єктивне значення. Відтак права власності – це *підтримані суспільством повноваження* індивідів, груп, громад стосовно використання ними на свій розсуд дефіцитних ресурсів. Тобто, система прав власності – це «сукупність ме-

тодів надання конкретним індивідам повноважень щодо вибору будь-якого незабороненого способу використання конкретних благ» [26, с. 47-49].

Підтримка й дієвість зазначених повноважень є функцією суспільних інституцій та організацій: «У будь-якому суспільстві права індивідів використовувати ресурси (тобто, права власності) підкріплюються правилами поведінки, соціальним звичаєм, загрозою остракізму, а також правовими нормами, дієвість яких підкріплюється каральною силою держави» [28, с. 129-130].

Оскільки власність стосується дефіцитних, подільних і дискретних ресурсів, то вона втілюється у *конкретних об'єктах*, що мають визначені характеристики й ідентифікують ці ресурси. Тобто власність завжди об'єктна, визначена у конкретних межах і показниках [5]. Це дає змогу *ототожнювати власність із множиною її об'єктів*, на які спрямовується дія суб'єктів (індивідів, груп, колективів тощо) та які використовують належні їм економічні блага (матеріальні й нематеріальні).

Результатом розвитку теорій права власності стало виділення трьох його складових. Перша – це права на використання (права користувача), котрими визначається, які варіанти потенційного використання активу є законними. Слід зазначити, що обмеження кількості допустимих варіантів використання активу знижують його економічну цінність. Друга складова – право одержувати дохід від використання активу та укладати контракти з іншими індивідами про умови одержання доходу. Третя складова – необмежене право передавати повноваження на актив другій стороні, тобто право на його відчуження (ліквідність) [24].

Отже, відносини власності визначають спеціалізацію власників і користувачів на тих аспектах використання ресурсів, які забезпечують їх перетворення у капітал. Система розвиненої легальної власності надає активам ліквідність, яка дає можливість комбінувати їх, створюючи додану вартість, що і зумовлює її соціальне значення як інституціональної бази економічного зростання [5, 23, с. 220-221].

Результатом еволюції відносин власності стала провідна роль її приватної форми, яка визнається базою ринкового обміну благами. А. Алчіан проаналізував відмінності приватної та державної власності, акцентувавши увагу на прибутковості першої. Головною її відмінністю економіст визначив можливість подільності між співвласниками й продажу її частин на відкритому ринку. Значний внесок у дану теорію зробив також Р. Коуз, який зазначав, що «система приватного підприємництва не може функціонувати належним чином, поки не встановлено права власності на ресурси; коли ж це зроблено, бажаючий використовувати ресурси повинен заплатити за це їх власнику». Звідси вивів свою знамениту теорему – *якщо права можна купувати і продавати*, то їх придбають ті, для кого вони мають найвищу цінність [11, с. 396].

Тому забезпечення прав власності (починаючи з реєстраційних систем та закінчуючи їх судовим захистом) підвищує цінність активів, які перебувають у приватній власності, й формує один із наріжних каменів ринкового обміну [26, с. 47-49].

З огляду на те, що власність – це пакет (пучок) прав, який включає право розпоряджатися річчю і змінювати її; право присвоєння доходів, що виникають унаслідок розпорядження річчю (найм, оренда); право передавати річ третім особам повністю або частково, на тривалий або короткий термін (продаж, дарування, застава), *приватна власність є основою індивідуальної свободи та добробуту* [4, 11, 17, 21, 24, 28-30].

Висновки. Проблеми розвитку економіки в Україні зумовлюють необхідність розуміння суспільством основоположних принципів її функціонування. Відносини власності розвиваються від захищеної виключності повноважень і обов'язків власника до їх передаваності (ліквідності). Власність – це основа ринку та його першоджерело, а непорушні права власності є запорукою розвитку ринкових відносин. Адже саме існування ринків, як-то ринки засобів виробництва чи товарні ринки, неможливе без титулів власності на блага, які на них передаються (обмінюються).

У зв'язку з цим поширення адекватних теоретичних уявлень про відносини власності й передові механізми управління нею забезпечуватиме розуміння громадянським

суспільством напрямів розвитку ринкової економіки, сприятиме формуванню ним адекватних вимог до її регулювання.

Список використаних джерел:

1. Аграрна реформа в Україні / [П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, М.Й. Малік, М.Я. Дем'яненко] ; за ред. П.І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Арістотель. Політика ; пер. з давньогрецької, авт. пер. О. Кислюк. – К.: Основи, 2000. – 239 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua>.
3. Алчян А. Парадигма прав собственности / А. Алчян, Г. Демсец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inliberty.ru>.
4. Бетелл Том. Собственность и процветание / Том Бетелл ; пер. с англ. Б. Пинскера. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 480 с.
5. Заяць В.М. Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва / В.М. Заяць // Економіка АПК. – 2014. – № 7. – С. 100-108.
6. Власність у сільському господарстві / [В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук та ін.] ; за ред. В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. – К. : Урожай, 1993. – 352 с.
7. Гальчинський А. Земля і власність / А. Гальчинський // Дзеркало тижня. – 2005. – № 43.
8. Гриценко А.А. Сумісно-розділені відносини: праця, власність і влада / А.А. Гриценко // Економіка України. – 2003. – №7. – С. 50-57.
9. Каллистов Д.П. Хрестоматия по истории Древней Греции ; под ред. Д.П. Каллистова. – М.: Мысль, 1964. – 697 с.
10. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур; [предисл. П.Н. Ключкин ; пер. с франц., англ., нем.] – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.
11. Коуз Р. Фирма, рынок и право ; пер. с англ. / Р.Коуз – М.: Новое издательство, 2007. – 224 с.
12. Лазня І.В. Відносини власності в умовах формування ринкової економіки в Україні / І.В. Лазня. – К.: Логос, 1997. – 316 с.
13. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. ; пер. с англ. и лат. Т.3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
14. Малік М.Й. Основи аграрного підприємництва / М.Й. Малік, В.В. Зіновчук, Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. М.Й. Маліка. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 582 с.
15. Маркс К. Манифест коммунистической партии / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1955. – С.419-459.
16. Менгер, Карл. Избранные работы / К.Менгер. – М.: Издат. дом «Территория будущего», 2005. – 496 с.
17. Мизес, Людвиг фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; пер. с англ. А.В. Куряева. – М.: ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.
18. Петражицкий Л.И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права / Л.И. Петражицкий. – С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1897. — 435 с.
19. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т.3. / Платон – М.: Мысль, 1994. – 654 с.
20. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти / П.Ж. Прудон. – М.: Республика, 1998. — 368 с.
21. Смит, Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / А.Смит. – М.: Соцэкиз, 1962. – 684 с.
22. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 544 с.
23. Сото, Эрнандо де. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / Эрнандо де Сото ; пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2001.- 272 с.: ил.
24. Тамм, Саша. Собственность / Саша Тамм. – Челябинск : Социум, 2010. – 128 с.
25. Хайек, Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева; под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
26. Эггертссон, Трауинн. Экономическое поведение и институты / Трауинн Эггертссон. – М.: Дело, 2001. – 408 с.
27. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф.Энгельс. – М.: Изд-во политической литературы, 1985. – 366 с.
28. Alchian, Armen. Economic forces at work / Indianapolis: Liberty Press, 1977. – 524 p.
29. Demsetz, Harold. The Structure of Ownership and the Theory of the Firm / Journal of Law and Economics, Vol. 26, No.2, (Jun., 1983), pp. 385-387.
30. Mises, Ludwig von. Liberty and Property / by the Ludwig von Mises Institute, 2009. – [Internet resource]. – Access mode: <http://mises.org>.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2014 р.

*